

Kant Jeruzsálemben

Hannah Arendt számára Immanuel Kant kivételes filozófus volt, akinek gondolatai nem egy szisztematikus, de annál explicitebb alapot adtak a megértés és az ítéletalkotás folyamatához. Arendt Günter Gausnak adott híres interjújában, amelyben visszautasította, hogy politikafilozófusnak nevezzék, ellenérzését arra vezette vissza, hogy

a politika és a filozófia között feszültség van. Nevezetesen az ember, mint filozofáló és az ember, mint cselekvő lény között. Ez egy olyan feszültség, ami a természetfilozófiában nem létezik. A filozófus ugyanúgy áll a természettel szemben, mint minden más ember. Ha arról gondolkodik, akkor az egész emberiség nevében beszél. De a filozófus sohasem semleges a politikával szemben. Legalábbis Platón óta már nem! (...) És így a legtöbb filozófusnál, egész kevés kivétellel, mindig is megfigyelhető volt egyfajta politikaellenesség. Kant a kivétel.¹

Arendt utóbbi kijelentését néhány évvel később a Martin Heidegger nyolcvanadik születésnapja alkalmából tartott beszédében még egyszer nyomatékkal kihangsúlyozta:

Mi, akik meg akarjuk tisztelni a gondolkodókat, még ha lakhelyünk a világ közepén van is, nehezen tudjuk nem feltűnőnek és talán bosszantónak találni azt, hogy Platón és Heidegger, amikor az emberi dolgok közé bemerészkedtek, akkor zsarnokoknál és főhűreknél kerestek menedéket. Ezt nemcsak az adott körülményeinek és még kevésbé a már korábban kialakult jellemüknek kell betudnunk, hanem sokkal inkább annak, amit a franciák »deformation professionell«-nek neveznek. Mert a zsarnokihoz való vonzódást szinte minden nagy gondolkodónál ki lehet mutatni (Kant a nagy kivétel). És ha ez a vonzalom nem mutatható ki abban, amit tettek, az annak köszönhető, hogy közülük csupán kevesen voltak készek túllépni az »egyszerűen való gondolkodás« képességén, és ezt a »csodálkozást lakhelyükül választani«.²

1 | Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel: Mi marad? Az anyanyelv. In: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt Olvasókönyv*. Szerk. Balogh László Levente–Bíró-Kaszás Éva. Kalligram, Pozsony 2008. 12.

2 | Hannah Arendt: Martin Heidegger ist 80. In: uő: *Menschen in finsternen Zeiten*. Piper, München 2012. 194–195.

Az, hogy Arendt már tizennégy évesen olvasta *A tiszta ész kritikáját*,³ magyarázhatja a Kant iránti különleges érdeklődést, de azt semmi esetre sem indokolja, hogy miért tekintette őt olyan politikai gondolkodónak, aki radikálisan eltér a politikai filozófia hagyományától, és ezzel alapot teremt teljes újraértelmezéséhez. Vajon, miben áll Kant kivételessége, ha nem elégszünk meg azzal, hogy a szabadságot fontosnak ítélte, az autonómia és a gondolkodás képességének hiányát pedig felrótta? Arendt úgy vélte, hogy az abszolútum keresésére és a végső kérdések megválaszolására tett minden törekvés így vagy úgy szükségszerűen zsarnoksághoz vezet. Csakhow létezhet-e olyan filozófia, illetve filozófiának tekinthető-e egyáltalán az a gondolkodás, amely megkerüli az efféle kérdéseket? Kant is csak úgy tudott felelni ezekre a kérdésekre, hogy feltételezte Isten létét és a morális világrend épségét, de ami a modern kor hajnalán, a hagyománytörésen innen még lehetséges volt, az azon túl már nem bírt elegendő magyarázóerővel.

Mégis (...) az egyetlen utat, amely a filozófiát nem tirániához vezet, Kant mutatta meg: az egyetlen válasz ugyanis az, hogy életproblémáinkra nem adható válasz. Minden egyéb válasz (...) a tiránia felé vezet.⁴

Márpedig, ha életproblémákról beszélünk, akkor abba értelemszerűen a politika is beletartozik, és a kérdés annak fényében lesz különösen érdekes, hogy Kant maga nem írt negyedik kritikát a politikai észről, és politikafilozófiai, illetve államelméleti megfontolásait az erkölcsfilozófia és a gyakorlati ész hatálya alá rendelte. A Kant politikai gondolkodásához való viszony sajátossága, hogy Hannah Arendt egyáltalán nem ezekben a művekben fedezte fel a politikai megfontolásokat, hanem egészen figyelemre méltó módon *Az ítélőerő kritikájában*, egészen pontosan az ítélőerőhöz kapcsolódó képességekben. Az ítélés képességére és az ítélőerőre számos utalást találunk Arendt életművében, amelyek különböző összefüggésekben jelennek meg. Amíg *A totalitarizmus gyökerei* című könyvben még csak utalásokat, addig a *Múlt és jövő között* esszéiben már konkrét, a későbbi gondolatokat megelőlegező kifejtéseket találhatunk az ítélőerőre vonatkozóan. Az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyve megjelenése után Arendt számára az ítélőerő vált az egyik legfontosabb problémává, de nemcsak elméleti-filozófiai, hanem gyakorlati-politikai következményei tekintetében is, amelyeket figyelemre méltó módon összekapcsolt.

Közelítések

A kanti ítélőerő problémájához való közelítést bizonyítja Arendt 1957. augusztus 29-én Karl Jaspershez írott levele:

Pillanatnyilag egyre növekvő lelkesedéssel olvasom *Az ítélőerő kritikáját*. Itt van elásva Kant valódi politikai filozófiája, és nem *A gyakorlati ész*

3 | Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel: *Mi marad? Az anyanyelv*. 22.

4 | Vajda Mihály: *Syrakusa*. In: uő: *A posztmodern Heidegger*. T-Twins Kiadó–Lukács Archívum–Századvég Kiadó, Bp. 1993. 168.

kritikájában. A sokat szidott közös érzék (Gemeinsinn) dicsérete, az ízlés jelensége az ítélőerő alapjelenségeként (...) filozófiailag komolyan véve, a kibővített gondolkodásmód, amely az ítélethez tartozik, hogy mindenki más helyében képes gondolkodni. A közvetíthetőség követelése. Ezek a fiatal Kant tapasztalatai a társadalomban; és aztán az öregember ezt megint élővé tette.⁵

Jaspers válaszában lelkesen ír arról, hogy Arendt is ugyanazokra a „csodálatos gondolatokra” figyelt fel, amelyek fiatalkorában már őt is elbűvölték, és felveti annak lehetőségét, hogy együtt tartsanak az ítélőerőről szemináriumot.⁶ Arendt következő levelében a szeminárium kapcsán a szépről azt állítja, hogy az a világ világiasságának foglalatja, amely a humanitással áll összefüggésben, és csak úgy válik lehetővé, ha olyan dolgokról, amelyekről nem lehet vitatkozni, mégis vitatkoznak, mert megvan a remény, hogy megegyezzenek még ott is, ahol nem győzhetik meg egymást teljesen.⁷

Ezek után az ítélőerőre való utalások elszórtak maradnak, és Arendt téma iránti érdeklődésének megélénkülése igazából az Eichmann-per és az azt követő heves viták utáni időszakra tehető. A hetvenes évek elején több előadás-sorozatot is tartott a chicagói egyetemen és a New York-i New School for Social Researchön, amelyek később az ítélőerő arendti értelmezésének alapját képezték. Arendt ebben az időszakban kései főművén, a *The Life of the Mind* című könyvén dolgozott, amelynek első két része, a *Thinking* és a *Willing* készültek el.⁸ A harmadik, befejező rész szólt volna az ítélőerőről, amelyről Arendt úgy vélte, hogy az előzetes munkák alapján hamar elkészülhet. Amikor 1975. december 5-én Arendt meghalt, az írógépében egy lapot találtak befűzve, amelyre utolsó könyvének címe és két idézet volt felírva. A *The Judging* című könyv tehát sohasem készült el, így az ítélőerőről szóló gondolatait rekonstruálni kell, és legfeljebb az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvre,⁹ a halála után kiadott kanti ítélőerőről szóló előadásokra¹⁰ és néhány elszórt megjegyzésre támaszkodhatunk, jóllehet ezek csak megbízható utalások lehetnek az interpretáció számára, mert sohasem lehetünk biztosak abban, hogy Arendt mit gondolt, hiszen mindig meg tudta lepni olvasóit.

Arendt az ítélőerőt meglehetősen sajátosan értelmezte, aminek az a viszonylag jól tetten érhető szándék állt a háttérben, hogy az eredetileg ízlésítéletként fellépő ítélőerőt a politikai szférára kiterjessze, illetve a politikai viszonyok között alkalmazhatóvá tegye. Az volt a célja, hogy találjon egy olyan általánosnak tekinthető képességet, amely a modern társadalom és különösen a totalitarizmus körülményei között is alkalmas arra, hogy az ember annak révén a szabadságát és az autonómiáját megőrizze, még ha arra nincs is teljes garanciája. Úgy vélte, hogy az ítélőerőről szóló eredeti kanti elképzelés maga is politikai jellegű volt, jóllehet maga Kant ezt nem ismerhette fel, mert a korabeli német hagyománynak megfelelően a politikát

5 | Hannah Arendt–Karl Jaspers: *Briefwechsel 1926–1969*. Piper, München 2001. 355.

6 | Uo. 357.

7 | Uo.

8 | Hannah Arendt: *The Life of the Mind. I. Thinking. II. Willing*. Harcourt, New York 1978.

9 | Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Ford. Mesés Péter és Pató Attila. Osiris Kiadó, Bp. 2000.

10 | Magyarul: Hannah Arendt: *Előadások Kant politikai filozófiájáról*. Ford. Pató Attila. In: uő: *A sivatag és az óázisok*. Gond–Palatinus, Bp. 2002.

azonosította az állammal. Ennek megfelelően Arendt az ítélőerő azon sajátosságait emelte ki, amelyek saját politikaelméletét nemcsak alátámasztották és megerősítették, hanem számos, eredetileg nem politikai jelenséget politikaivá tettek, illetve új megvilágításba helyeztek.

Immanuel Kant és az ítélet képessége – esztétika és politika

Arendt ítélőerőről szóló reflexiói tekinthetők egyfajta Kant-kommentárnak vagy Kant továbbgondolásának, ezért először megkísérelm rekonstruálni a kanti ítélőerőnek az arendti gondolkodás szempontjából releváns vonatkozásait.¹¹ Kant az ítélőerőt egy olyan tevékenységként határozta meg, amely képes közvetíteni az értelem mint természeti törvényeink forrása és az ész mint erkölcsi törvényhozásunk alapja között. Képes kapcsolatot teremteni a természet és az erkölcs, végső soron a tiszta ész és a gyakorlati ész között, ugyanakkor szemben is áll ezekkel a képességekkel, mert általánosságra tart igényt, de nincs törvényhozó ereje. Az ítélőerő feladata a célszerűség megállapítása, de ebben az esetben a célszerűség nem egy tan, hanem a kutatás és megismerés elve, egy „heurisztikus pricípium”, ami arra vezethető vissza, ahogyan valamiről gondolkodunk vagy valamire rájövünk. Szabályt írhat elő a természet megismerésének, de magának a természetnek nem, ezért Kant a reflektáló ítélőerő kapcsán nem autonómiáról, hanem heautonómiáról beszél.

Ennek alapján az ítélet egy olyan szellemi tevékenység, amely érvényességét kénytelen önmagára korlátozni. Kant belátta, hogy az elméleti ész és gyakorlati ész nem egyesíthetjük egyetlen tanban, mert nincs olyan doktrinális rendszer, amely eme kettő szféráját átfoghatná. A két szférát nem lehet egyesíteni, legfeljebb összekötni, de azt sem közvetlenül, hanem csakis egy megismerő szubjektum összekapcsoló képességeinek révén. Kant az ítélőerő két fajtáját különböztette meg. Az egyik a meghatározó ítélőerő, amelynek révén az általánost alkalmazzuk a különösrre, a másik a reflektáló ítélőerő, amely a különösből kiindulva keresi az általánost. Ez utóbbi kapcsán még megkülönbözteti a teleológiai és az esztétikai ítélőerőt, amelyek a célszerűséget keresik a világban, és a természet célszerűségére adnak választ. Arendt a célszerűséget lényegében teljesen figyelmen kívül hagyta, és szinte kizárólag az esztétikai ítélőerővel foglalkozott, amely akkor jön mozgásba, ha a példa nélkülivel és a különössel szembesülünk. Az esztétikai ítéletben „minden ítélet egyedi ítélet”,¹² amely nélkülözi a fogalmakat és az objektív érvényesség iránti igényt.

Igaz, ha az ízlésítélet tárgyának egyedi megjelenítését az ítéletet meghatározó feltételek szerint összehasonlítás útján fogalommal változtatjuk, akkor ezáltal létrejöhét egy logikailag általános ítélet. így például egy rózsát megpillantva ízlésítélettel nyilvánítom őt szépnek; ezzel szemben az a sok egyedi ítélet összehasonlítása útján születő ítélet, hogy a rózsák általában szépek, már

11 | Ezen a helyen nincs mód az egész kanti elgondolás rekonstrukciójára, ezért kizárólag az Arendt elgondolása szempontjából releváns szempontokat emelem ki, illetve elemzem.

12 | Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Osiris–Gond–Cura Alapítvány, Bp. 2003. 125.

nem pusztán esztétikai ítéletként mondatik ki, hanem egy esztétikai ítéletre alapozott logikai ítéletként.¹³

Ahhoz, hogy az ítélet általános érvényre tegyen szert, és minden rózsára érvényes kijelentés legyen, ki kell terjeszteni. Kant szerint az ítéletalkotás mindig társas tevékenység, mert ez teremt kapcsolatot ahhoz a világhoz, amelyet minden egyes ítélő szubjektum megoszt a másikkal, és amely így a nyilvánosságot alkotja.

Azt, hogy valami szép-e, vagy sem, nem úgy állapítjuk meg, hogy a megjelenítést az értelem által az objektumra vonatkoztatjuk ennek megismerése végett, hanem úgy, hogy a megjelenítést a képzelőerő által – s ezt talán az értelemmel összekapcsolva – a szubjektumra és a szubjektum öröm- vagy örömtelenség-érzésére vonatkoztatjuk. Az ízlésítélet ennél fogva nem megismerési ítélet, tehát nem logikai, hanem esztétikai: ezen olyan ítéletet értünk, amelynek meghatározó alapja kizárólag szubjektív lehet.¹⁴

Az ítélés során sohasem kizárólag magunknak ítélünk, mert annak aktusa mindig magában hordozza az az iránti elköteleződést, hogy ítéletünket másokkal megosszuk. Az ítélet tehát annak figyelembevételével jön létre, hogy másokat is meggyőzzön érvényességéről. Mások meggyőzése az ítélés tulajdonképpen értelme, és ezzel az ítélő lényegében túl is lép a szubjektív feltételeken, de még nem lesz objektív, mert az ítélet köztük marad. Az ítélés végső soron az a folyamat, amelynek során a beszélgetőpartnereket vagy legalábbis elképzelt közösségüket akarjuk meggyőzni arról, hogy az egyedit és a különöst megfelelően ítéltük meg. Az esztétikai ítélőerő alkalmazása éppen amiatt nem lehet egoista, mert mindig feltételezzük, hogy másokkal meg akarjuk osztani és el akarjuk fogadtatni ítéletünket. Ez ugyan nem feltétlenül valósul meg, de a folyamatban a törekvés mindvégig jelen van, így az sem nem szigorúan objektív, sem nem szigorúan szubjektív.

Valamilyen módon mindig rá van utalva mások jelenlétére, ami Arendt szerint a pluralitás kifejeződése. De ez nem egyszerűen mások jelenléte vagy jelenlétének feltételezése, hanem a másokhoz való viszony kialakítása, amely azt hozza létre és mutatja fel, ami az ítélők között van. Az ítélés folyamatában ízlést fejezünk ki, amely annak a világnak a tárgyaihoz kapcsolódik, amelyet az emberek megosztanak egymással. Az ízlés olyan módon teremt kapcsolatot az emberek között, hogy elismerést vív ki, vagy legalábbis arra tart számot a többi ítélőnél, és ezzel megerősíti a saját jó ízlésében való meggyőződést.

Az ízlés eme megközelítését az teszi lehetővé, hogy Kant feltételezi az ítélés érdekmentességét. Minden ember rendelkezik azzal a képességgel, hogy ítéletet alkosson, és ezt úgy teszi, hogy közben a közvetlen érdekektől függetlenedik, azok fölé emelkedik. Az érdekmentesség ezen felfogásának sajátossága, hogy benne az érdek eredeti értelme tükröződik vissza, amennyiben az *inter-esse*, mint valami köztes, éppen arra utal, amit valaki az embertársaival megoszt, ami őket összeköti, és egyben el is választja.

13 | Uo. 125.

14 | Uo. 113.

Az ítélőerő ebben a tekintetben tehát nem annyira exkluzív, mint inkluzív, így lehetővé teszi a kibővített gondolkodást (*erweiterte Denkungsart*), és feltételezi az önmagammal való egyetértésen és összhangon túl a másokkal való egyetértés és összhang igényét. Kant megkülönbözteti az önálló gondolkodást (*Selbstdenken*), amelyet az előítéletek nélküli gondolkodás maximájának nevez, a mások helyében való gondolkodástól, amely a kibővített gondolkodás maximája.¹⁵ Arendt ezt kiegészíti a magammal való egyetértés követelményével, amely a konzekvens gondolkodás maximája, de ennek kapcsán már nem annyira Kantra, mint inkább Szókratészre hivatkozik.¹⁶

A kibővített gondolkodás rá van utalva a *sensus communis*ra, amely az ítélet közvetíthetőségéről dönt. Ennek feltétele a képzelőerő, amely alapvetően különbözik a tiszta fantáziálástól, mert a közös világ tárgyaira vonatkozik. A képzelőerő az a képesség, amelynek révén képesek vagyunk jelenlévővé tenni azt, ami nincs jelen, és amely alkalmassá tesz minket arra, hogy a dolgokat megfelelő perspektívából vegyük szemügyre.¹⁷ Azt, ami túlságosan közel van, azt eltávolítani, hogy elfogultság nélkül legyünk képesek szemlélni; azt, ami pedig túlságosan távol van, azt közelíteni, mintha az is a mi ügyünk lenne. A képzelőerő biztosítja az optimális távolságot, amely az ítélethez, és az optimális közelséget, amely a megértéshez kell. Az ítélet aktusa mindig megköveteli a képzelőerő szabad használatát, ami feltételezi, hogy egy dolgot egy bizonyos szempontból képzelünk el, ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy sokféle nézőpont létezik. Ez azonban nem lehet végtelen számú, mert lényegében ugyanarra a tárgyra vonatkozik és általános elismerésre tart számot.

Az ítélőerő egyik legfontosabb sajátossága, hogy annak elképzelését is megköveteli, ami adott esetben tőlünk távol áll vagy idegen. Annak a nézeteit is meg kell próbálnunk megérteni, akinek véleményét nem osztjuk, vagy egyenesen ellenszenvesnek találjuk. Az, hogy valakivel nem értek egyet, nem mentesít attól, hogy kísérletet tegyék a megértésére, azaz a helyében gondolkodjak. Az egyet nem értés csak növeli ennek köteleességét, jóllehet mindig megmarad annak lehetősége, hogy ne értsék egyet vele, illetve adott esetben el is ítéljem nézeteit. Tulajdonképpen ebből adódik az a pozíció, amelyet Arendt pártatlanságnak nevez, és a legmagasabb rendű objektivitásnak tart.¹⁸

A hagyomány megszakadása és az ítéletalkotás

Hannah Arendt alaptapasztalata a totalitarizmus és nyomában a hagyománytörés volt, amelynek jelentősége az ítélet szempontjából abban állt, hogy a mérceként szolgáló metafizikai igazságok elvesztették magától értetődőségüket, a cselekvések pedig a hagyományokból származtatott normatív alapjaikat.

15 | Uo. 208–211.

16 | Hannah Arendt több helyen is hivatkozik erre a szöveghelyre: Platón: *Gorgiasz* 482c. Vö. Hannah Arendt: *Sokrates. Apologie der Pluralität*. Matthes und Seitz, Berlin 2016. 54. és Hannah Arendt: *Igazság és politika*. Ford. Módos Magdolna. In: uő: *Múlt és jövő között*. Osiris Kiadó–Readers International, Bp. 1995. 233–271. 251.

17 | Hannah Arendt: A képzelőerő. In: uő: *A sivatag és az odzisosok*. 363–372.

18 | Hannah Arendt: A történelem fogalma. Ókori és modern. In: uő: *Múlt és jövő között*. 58–59.

Amikor pedig a hagyomány fonala végül megszakadt, a múlt és a jövő között húzódo szakadék többé már nem a csakis a gondolati tevékenységet sajátosan jellemző állapothoz tartozott, már nemcsak azon kevesek tapasztalatában jelent meg, akik fő foglalatosságuknak a gondolkodást tekintették. Mindenki számára megfogható valósággá és problémává, politikai érvényű tényezővé vált.¹⁹

A világ a modern ember számára értelem nélküli lett, és ez azért jelentett nagy kihívást, mert ebben a helyzetben meg kellett tanulni fogódzó nélkül gondolkodni. Arendt ezt arra vezeti vissza, hogy az emberi közösségek alkotóelemeikre hullottak szét, és a *sensus communis* mint a közös érzék fokozatosan elcsökevényesedett, illetve elhalt. Az, hogy a hagyományok és a belőlük származtatott elvek nem állnak közvetlenül rendelkezésre, nem jelenti azt, hogy az igényükről minden további nélkül le lehetne mondani. Ahhoz azonban, hogy ezekhez valamilyen módon hozzáférjünk, ezeket azonosítsuk és alkalmazzuk, szükség van egy sajátos képességre: az ítélőerőre. Ez nem a kevesek kiváltsága, hiszen elvben minden ember rendelkezik vele. Nem intellektuális adottság, nem a műveltség vagy a tanultság függvénye, hanem egy képesség, amely elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az emberek képesek a jót és a rosszat megkülönböztetni.²⁰ Ahol különbségek vannak, ott nem lehet minden egyformán jó és rossz, ott dönteni kell, ami eleve feltételezi az ítélőképességet. Mindez nagyban függ azoktól az objektív körülményektől, amelyek az emberi viszonyokat meghatározzák, és amelyek között az ítélőerő segítségével tájékozódni tudunk.²¹

Arendt életművében az ítélőerőnek nem egy, hanem legalább két megközelítése létezik, amelyek, ha nem is összeegyeztethetetlenek egymással, de különbözőek a hangsúlyaik.²² A két elképzelés tematikusan és időben is viszonylag pontosan elhatárolható, amennyiben előbb inkább a *vita activa*, később viszont a *vita contemplativa* szempontjából vizsgálta az ítélés képességét. A két megközelítés közötti választóvonal nagyjából a hetvenes évek elejére esett, amikor is Arendt érdeklődésének hangsúlya a politikai cselekvő reprezentatív gondolkodásáról és a kibővített gondolkodásról a nézőre és a történetmesélőre helyeződött át.²³ Minél többet foglalkozott az ítélőerő problémájával, annál inkább hajlott rá, hogy a hozzákapcsolódó tevékenységet ne a cselekvőhöz rendelje, hanem a szemlélőhöz. A fő különbség abban áll, hogy a cselekvő nem tart távolságot az eseményektől, és tetteiben nem tárul fel a történet egésze, a szemlélőnek azonban vissza kell vonulnia, és távolságot kell tartania, hogy rá tudjon tekinteni a dolgokra. A cselekvő mindig másokkal együtt cselekszik, a szemlélő

19 | Hannah Arendt: A múlt és a jövő között húzódo szakadék. In: uő: *Múlt és jövő között*. 21.

20 | Linda Sauer: *Verlust politischer Urteilskraft. Hannah Arendts Politische Philosophie als Antwort auf den Totalitarismus*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2022. 37.

21 | Christian Volk: *Urteilen in dunklen Zeiten. Eine neue Lesart von Hannah Arendts „Banalität des Bösen“*. Lukas Verlag, Berlin 2005. 20–46.

22 | A két megközelítés összeegyeztethetőségével kapcsolatban lásd: Leora Y. Bilsky: When Actor and Spectator Meet in the Courtroom. Reflections on Hannah Arendt's Concept of Judgment. *History & Memory* 1996/2. 137–173; Stefanie Rosenmüller: Treffen sich Akteur und Zuschauer? Zur Rolle des Richters in Hannah Arendts Urteilstheorie. *HannahArendt.net* Band 1. 2005. <https://www.hannaharendt.net/index.php/han/article/view/83/131> (utolsó letöltés: 2025. 09. 01.)

23 | Ronald Beiner: Hannah Arendt über das Urteilen. In: *Hannah Arendt: Das Urteilen. Texte zur Kants Politischer Philosophie*. Piper, München 1985. 118.

azonban egyedül ítélt, még akkor is, ha közben felidézi valakinek a véleményét, aki egyébként nincs jelen.

Az ítélőerőt Arendt annyira fontosnak tekintette, hogy a totalitárius rendszerek bizonyos jelenségeit tulajdonképpen az ítélet megtagadására és a képzelőerő hiányára vezette vissza. Ennek kapcsán figyelemre méltó módon már nem a totalitárius rendszerek ideológiáinak tartalmi elemei érdekelték, hanem azok a külső és belső kényszerek, amelyek a gondolkodást és ítéletalkotást ellehetetlenítették, és a valóságot, illetve a valósághoz való viszonyt végképp eltorzították. Arendt arra következtetett, hogy a jelenkori társadalom legnagyobb veszélye nem egy objektív fenyegetés, hanem a modern élet bürokratikus és depolitizált struktúrái, a társadalom atomizálódása és a nyomában járó elmagányosodás, amelyek lehetővé teszik, illetve előkészítik az ember világgal szembeni közömbösségét és a felelősségvállalás hiányát. Mindez a morál és a politika teljes összeomlásában csúcsosodott ki, amelynek során az emberek végképp elvesztették azon képességüket, hogy különbségeket tegyenek, illetve képesek legyenek megítélni, hogy mi a jó, és mi a rossz.²⁴ Arendt úgy vélte, hogy a történelmi összeomlás után nem marad más, mint bízni az ítéletalkotás képességében, amely tiszteletben tartja és figyelembe veszi a pluralitás adottságát, ragaszkodik a közösségi érzékhez és a kibővített gondolkodáshoz, valamint hozzájárul egy mindenkori új kezdet lehetőségéhez. Ha erről lemondunk, akkor egy válságos helyzetben sokan lesznek olyanok, akik könnyedén feladják, hogy autonóm módon ítéljenek és felelősséget vállaljanak.

Eichmann – az ítéletre való képtelenség

Az Eichmann-per és a nyomában kibontakozó vita tudatosította Arendtben az ítélőképeség jelentőségét. A per az ítélet tekintetében kétszeresen is fontos. Egyrészt Eichmann szempontjából, aki Arendt szerint képtelen volt gondolkodni és ítélni, egészen konkrétan a jót és a rosszat egymástól megkülönböztetni. Másrészt pedig Eichmann megítélése szempontjából, akiről a kortársak és a szemtanúk alkottak és alkotnak mind a mai napig ítéletet. Az előbbi megközelítés az ítélőképeség hiányának végzetes következményeire reflektál, az utóbbi pedig arra, hogy az ítélet olyan tevékenység, amelyről még akkor sem mondhatunk le, ha az számtalan konfliktust von maga után. Az ítélet képességét Arendt szerint nem áldozhatjuk fel valamilyen képzelt vagy valós elköteleződésért cserébe, vagy olyan, egyébként az emberi életet meghatározó, jóllehet inkább a magánélet szférájába tartozó érzelmekért, mint a szeretet és a hűség.²⁵

Az ítéletnek szabadnak kell lennie, mert az az autonómia kifejezésének feltétele. Ilyen módon az ítélet joga abszolút és elidegeníthetetlen, mert csak azzal, hogy folyamatosan ítélünk, vagyunk képesek a világnak értelmet adni és a dolgai között tájékozódni. Ha az ítélőerő arendti elgondolását meg akarjuk érteni, akkor jól látszik, hogy Arendt lényegében csak absztrakt módon és leginkább *ex negativo* volt képes

24 | Thilo Koch beszélgetése Hannah Arendt-tel. Az „Eichmann-per” és a németek. In: *Fogódzó nélkül*. 43.

25 | Vö. Gershom Scholem–Hannah Arendt: Eichmann Jeruzsálemben. Gershom Scholem és Hannah Arendt levélváltása. Ford. Markó Beáta. *Szombat* 1994/4. 15–19.

megragadni és kifejeteni, hogy milyen helyzetekben és hogyan jöhet működésbe az ítélőképeség. Keveset írt arról, hogy mit jelent az ítélet a hétköznapi élet körülményei között, illetve szinte csak exkluzív és tipikusnak semmi esetre sem tekinthető eseteket idézett fel vele kapcsolatban, miközben annál többet értekezett arról, hogy milyen következményekkel jár együtt a helyzetmegítélésre és az ítéletalkotásra való tartós képtelenség. Mindaz, amit Eichmann kapcsán az ítélőképeség működésével kapcsolatban leírt, nem más, mint az annak hiányából fakadó tünetegyüttes felmutatása és elemzése, illetve a következményeivel való számvetés.

Eichmann számára az ítélőképeség hiánya egyszerűen abban nyilvánult meg, hogy teljesen elszakadt a valóságtól, amely nemcsak a világról, hanem az abban önmagáról alkotott kép torzulásaiban is visszatükröződött. Arendt hosszan ecsetelte, hogy Eichmann saját életrajzában a tényeket meghamisította, fontos eseményeket hallgatott el, miközben folyamatosan hengegett és saját jelentéktelenségét igyekezett a fontosságról és nélkülözhetetlenségéről szóló elbeszéléssel ellensúlyozni. Olyan történeteket talált ki, amelyeknek lényegében semmi köze nem volt a valósághoz, de a saját magáról alkotott önképnek megfelelték, mivel megemelték a személyét, és az egész életét végigkísérő kudarctörténetek helyére léptek.²⁶ A jelentéktelenséget és sikertelenséget nagyképűségével és fontoskodásával ellensúlyozta, és mindez olyan elégedettséggel töltötte el, hogy még a tárgyalás kezdetén is úgy érezhette, hogy most aztán, tulajdonképpen életében először valóban minden figyelem rá irányul, és ezt az egyedülálló lehetőséget semmi esetre sem hagyhatja ki. Ezért mutatkozott hajlandónak arra, hogy a bírósággal együttműködjön, valamint vallomást tegyen, és érezhetően csak akkor hagyott alább a lelkesedése, amikor konkrét kérdésekkel és bizonyítékokkal szembesítették.²⁷ Ezek ugyan nem ingatták meg a hitét, de az önképével semmi esetre sem voltak összeegyeztethetők. Ezek után kezdett el beszélni a kudarcairól, de nem elsősorban az iskolai és munkahelyi csődjéről, hanem inkább a megfelelő elismerés hiányáról, amelytől szemmel láthatólag a leginkább szenvedett. Egész életében azt remélte, hogy végre egyszer majd elismerik a szorgalmát és a szakértelmét, mert úgy vélte, hogy az engedelmessége és hűsége feltétlenül jutalomra méltó, de az, hogy az elismerés és a jutalom elmaradtak, semmi esetre sem váltotta ki belőle, hogy bármit újragondoljon vagy bármin változtasson.

Ha felületesen szemléljük ezt a dolgot, akkor tekinthetjük ezt egyszerű öncsalásnak, amely egy természetes emberi tulajdonság, és még ha súlyos következményekkel jár is az egyén és közvetlen környezete szempontjából, az nem változtat azon, hogy alapvetően privát jelenségről van szó, amely az önmagamról alkotott kép, az identitás és integritás védelmét szolgálja.²⁸ A valóságtól való teljes elszakadás kapcsán azonban egy részben ezzel rokon, de mégis más természetű jelenségről van szó, mert ebben az esetben a társadalmi környezet teszi lehetővé a valóságtól való eltávolodást, a folytonos, rendszerszerű hazudozást és egy fiktív világba való menekülést. Lehet, hogy Eichmann maga mindig is távol állt a valóságtól, de itt a téves érzékelést a külvilág nemcsak lehetővé tette, hanem fel is erősítette. Valószínűleg soha senki nem kérdőjelezte meg annak helyességét, amit tett, amiből ő azt a következtetést vonhatta le, hogy

26 | Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. 88.

27 | Uo. 41.

28 | Christian Volk: *Urteilen in dunklen Zeiten*. 22–24.

helyesen cselekszik, még ha ezért nem is nyeri el a megérdemelt elismerést. Ez aztán nem csak elaltatta benne az ítélőerőt, hanem feleslegessé, majd egyenesen zavaró tényezővé tette, aminek következtében a fiktív világban való tartós berendezkedés ellentmondásmentessé válhatott számára.²⁹

Akármit is gondolunk a gonosz banalitásának jellemzéséről, abban kétségtelenül igaza van Arendtnek, hogy a gondolatatlanság és az ítélésre való képtelenség nem jelenti feltétlenül azt, hogy egy szörnyeteggel van dolgunk. Eichmann személyében éppen az volt a legnagyobb baj, hogy olyan volt, mint bárki más. Nem volt benne semmi rettenetes, nem volt sem perverz, sem szadista.³⁰ Tulajdonképpen minden különösebb lelkesültség és gondolati meggyőződés nélkül tette a dolgát, ami nem azt jelenti, hogy ne tett volna meg mindent a feladat teljesítése érdekében, éppen ellenkezőleg, semmi sem akadályozta abban, hogy bármit megtegyen. Ebben az esetben az ítélőképesség hiánya egyfajta „belső ürességben”³¹ nyilvánult meg, ami tulajdonképpen azt is jelentette, hogy személyisége minden előre adott gondolkodási és cselekvési mintát magára ölthetett, és semmilyen régi szokás vagy akár előítélet nem gátolta ezek érvényesülését. Szükséges esetben azt is lehet mondani, hogy személyisége vagy legalábbis annak pótléka az előre adott mintákból alakult ki, de éppen ezek reflektálatlan egymásra halmozásából adódik teljes önkényessége.

Amikor Eichmann a bíróság előtt az értékek átértékeléséről beszélt, akkor önkéntelenül is eltálcázta a lényegét azzal, hogy feltétel nélküli és teljes engedelmességre hivatkozott. Semmilyen gondolatot, érzést – akár szégyent vagy undort – nem mutatott saját tetteivel és helyzetével kapcsolatban. Nem tett fel magának kérdést, megkímélte magát a döntés és az ítélet arroganciájától, így aztán tulajdonképpen semmi sem védte meg attól, hogy mindent végrehajtson, de abban a tekintetben mindenképpen rosszabb a helyzet, hogy mivel a külső mintákat maradéktalanul és kritikátlanul elsajátította, így már nemcsak a parancsoknak engedelmeskedett, hanem a törvényeknek is, amelyek értelemszerűen nem pozitív törvények voltak, hanem totalitárius mozgástörvények. Ezeknek engedelmeskedni azt is jelentette, hogy az önmagára irányuló reflexióját, mint az erkölcsi törvényhozás alapját, minden további nélkül feladhatta. Legyen az természetjog, isten szava vagy a kategorikus imperatívusz, nem maradt más, mint a Führer parancsa, amelynek üzenetét és következtetéseit magának kellett kitalálni, hiszen az testesítette meg számára a legfőbb elvet.³²

A rendőrségi vizsgálat folyamán adta először Eichmann halvány tanújelét annak, hogy sejti, ebben az egész ügyben nem pusztán arról a kérdéssről van szó, hogy egy katonának teljesítenie kell a nyilvánvalóan bűnös szándékú és természetű parancsot; ez akkor nyilvánult meg, amikor meglepetésszerűen és nagyon hangsúlyozottan kijelentette, hogy ő az egész életét a kanti erkölcsi előírásoknak megfelelően élte le, mégpedig különös tekintettel a kanti kötelesség meghatározására. Ez első hallásra megdöbbentő volt, és felfoghatatlan

29 | Uo. 31–38.

30 | Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. 304.

31 | Christian Volk: *Urteilen in dunklen Zeiten*. 24–30.

32 | Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. 157.

is, hiszen Kant morálfilozófiája annyira összekapcsolódik az ítélőerő képességével, hogy az éppenséggel kizárja a vak engedelmességet. A kihallgatást vezető tiszt nem kérdezősködött tovább ebben az irányban, Raveh bíró úr ellenben, akár kíváncsiságból, akár felháborodásában, amiért Eichmann bűntetteivel összefüggésben Kantra merészelt hivatkozni, úgy döntött, kifaggatja a vádlottat. És – mindenki meglepetésére – Eichmann a kategorikus imperatívusz megközelítően pontos meghatározásával állt elő: „A Kantra vonatkozó megjegyzésemmel azt akartam mondani, hogy saját akaratom és törekvésem elvének olyannak kell lennie, hogy az mindig az általános törvényadás elvévé emelkedhessen.” (...) A további kérdések nyomán még hozzátette, hogy olvasta Kant *A gyakorlati ész kritikája* című művét. A továbbiakban pedig elmagyarázta, hogy attól a pillanattól fogva, hogy őt az *Endlösung* végrehajtásával bízták meg, már nem a kanti elveknek megfelelően élt, amivel ő tisztában is volt, ám azzal a gondolattal vigasztalta magát, hogy immár nem a „maga ura”, és képtelen „bármit megváltoztatni”.³³

Arendt ezzel az önfelmentő kijelentéssel állítja szembe azt a véleményét, hogy az embernek mindig van választása. Ennek alapja az ember születtségéből adódó kezds képessége, amelynek révén képes megtörni a szükségszerűségekből adódó kényszereket. Ha néhány egészen szélsőséges esettől eltekintünk, amelyek elsősorban a táborok világát jellemezték, akkor jól látszik, hogy még a legnehezebb körülmények között is van olyan viselkedésmód, amelyet az egyén választ magának. Az az elterjedt alternatíva, hogy valaki vagy tettes, vagy áldozat, valójában torz és leegyszerűsített, mert a kettő között mindig számos választási lehetőség van, amelyek feltételezik, hogy valaki ítélni és dönthet. Ha teljesen reménytelennek tűnik is egy helyzet, és benne tehetetlennek az ember, akkor is van lehetősége autonómiája maradványát megőrizni, és ennek révén elkerülni, hogy bűnözővé váljon.³⁴ Ahol az ember megőrzi az ítéls képességét, ott jó eséllyel semmilyen társadalmi szabályt nem követ gondolkodás nélkül, és nem lehet őt teljesen irányítás alatt tartani. Az ítélőerő összeköti a gondolkodást a cselekvéssel, az általános vélekedést a konkrét helyzettel, amiből végső soron az autonómiára mint a szabadság megőrzésének kétségbevonhatatlan garanciájára következtethetünk.

Ennek egyáltalán nem mond ellent Hannah Arendt azon megállapítása, amely szerint Eichmannból hiányzott minden fanatizmus, elkötelezettsége alapja sokkal inkább valamilyen perverz kötelességtudat volt, amelynek minden helyzetben kérdés és kétség nélkül engedelmeskedett. Ez töltötte be teljes gondolati horizontját, de ennek hátterében nem egy ideológiai tartalom vagy hitbéli elkötelezettség állt, hanem egy kicsinyes nagyozás és olthatatlan, de kielégítetlen becsvágy. Ez kötötte le minden kreativitását, és töltötte el fantáziáját, amelyek megvédték még a gondolkodás és az ítéletalkotás lehetőségétől is, így nem kerülhetett olyan váratlan helyzetbe, hogy komolyan kérdéseket tegyen fel magának. Arendt szerint

33 | Uo. 158.

34 | Hannah Arendt–Joachim Fest: *Eichmann war von empörender Dummheit. Gespräche und Briefe*. Piper, München 2011. 51.

a világhoz való eme viszonyulás megfelel a képzelőerő teljes hiányának, ami nem abban nyilvánult meg, hogy ne lett volna élénk a fantáziája, sokkal inkább arról van szó, hogy képtelen volt mások fejével gondolkodni, mások szemével látni a világot, mások helyzetébe képzelni magát.

Minél tovább hallgatta valaki, annál inkább nyilvánvalóbbá vált számára, hogy a beszédre való képtelensége szorosan összefüggött a *gondolkodásra* való képtelenségével, nevezetesen azzal, hogy képtelen volt bármit is mások szemszögéből átgondolni. Lehetetlen volt vele kommunikálni, ám nem azért, mert hazudott, hanem azért, mert a szavakkal és mások jelenlétével, tehát a valósággal mint olyannal szemben a legbiztosabb fal védelmezte: a képzelőerő teljes hiánya.³⁵

Eichmann nem akarta, hogy bármi összezavarja, ezért beszélt olyan nyelven, amely nem egy gondolatokat és érzéseket közvetítő nyelv volt, hanem a náci bürokrácia nyelve. Ez a nyelv teljességgel alkalmatlan az önkifejezésre, szókincse szegényes, mondatai üres frázisokból és szófordulatokból állnak. Eichmann ezeket rakosgatta egymás után, de gondolatokat nem volt képes kifejezni velük, feltéve, hogy voltak egyáltalán gondolatai. Ez a nyelv arra volt alkalmas, hogy a *gondolkodásra* való képtelenségét elleplezze, kifelé határozottságot és magabiztosságot sugározzon. A hivatali nyelven való megszólalás ideig-óráig eltakarta az ürességét, de legkésebb a bírósági tárgyaláson világossá vált, hogy Eichmann nem képes máshogyan megnyilvánulni, ez az egyetlen nyelv, amelyet beszél, ért, és amelynek engedelmeskedik, mert csak ennek révén képes kiiktatni minden esetleges, a gondolatait összezavaró tényezőt.³⁶

Kétségtelen, hogy a fentebb felsorolt szempontok alkalmasnak bizonyulhatnak arra, hogy Eichmann azok alapján felmentse magát a felelősség alól, de itt nem egyszerűen erről van szó, mert inkább úgy látszik, hogy nem is értette meg, mi történik vele a tárgyalás során. Sokszor valóban nevetségesen viselkedett, amit Arendt nyilvánvalóan azonnal észrevett, és szóvá is tett, gyakran minden pátoz nélkül és erős iróniával. Nem állítom, hogy ezt ne lehetne kifogásolni, de ez semmit sem változtat Eichmann és a hozzá hasonlók jellemvonásain, egészen pontosan jellemvonásai hiányán. Arendt határozottan különbséget tett Eichmann személyisége és tettei között, amikor azt állította, hogy a gonosz nem feltétlenül gonosz szándékból származik, hanem az ítéletalkotásra való képtelenségből és a gondolatalanságból, amivel aztán máig tartó heves vitákat generált, jóllehet ezek jelentős része félreértésekből és félreértelmezésekből adódik.³⁷ Ezekben itt most nem kívánok állást foglalni, de az bizonyos, hogy az ítézőképesség hiánya, mint a modern ember egyik jellemző sajátossága, bizonyos körülmények között katasztrofális következményekkel járhat, és ez még akkor is így van, ha jól tudjuk, hogy Eichmann természetesen nem az ítézőképesség hiánya miatt ítélték halálra és végezték ki, hanem azért, amit elkövetett.

35 | Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. 62.

36 | Uo. 61.

37 | Thilo Koch beszélgetése Hannah Arendttel. Az „Eichmann-per” és a németek. 43–49.

Kant in Jerusalem

Keywords: Hannah Arendt, Immanuel Kant, Adolf Eichmann, judgement, break with the tradition, extended way of thinking

Hannah Arendt's fundamental experience was totalitarianism and the break with tradition, the significance of which lay in the fact that the metaphysical truths that served as standards had lost their self-evident nature for action. Traditions and the principles derived from them were no longer immediately available, but their guiding role could not be dispensed with. In order to access them, identify them and apply them, a special ability is required: the ability to judge. Arendt found the description of this ability in Kant's Critique of Judgement. She wrote relatively little about how judgement works, but all the more about the consequences of its absence, which she illustrated with the example of Adolf Eichmann.